

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

16 MAART
1942

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

17^e JAARGANG
N° 3

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

MEDEDEELING UIT DE VEREENIGING.

Door verschillende omstandigheden is het *niet mogelijk*, de voorloopig op 25 Maart vastgestelde Jaarvergadering op dien dag te doen plaats vinden.

BIJ JAN ELOY BROM'S AFTREDEN ALS CONSERVATOR DER AARTSBISSCHOPPELIJKE MUSEA.

Bij de meeste Utrechtenaren is Jan Eloy bekend als de edelsmid, wonend op de Drift in het huis, waar wijlen zijn vader Jan Brom Sr. zijn atelier van kerkelijke kunst had gevestigd en waar ook diens broers (Mgr. Dr. Gisbert Brom en Prof. Dr. Gerard Brom) geregeld in en uit gingen. Ook weten velen, hoe Jan Eloy's bemoeiingen zich behalve met de door hem met zijn broer Leo gedeelde leiding van dat atelier, ook uitstrekken op het terrein van Utrechts stadsschoon en -kunst. De fontein in de Kloostergang, het altaarbeeld in de Willibrorduskapel zijn elk slechts een voortreffelijk staal van de vele door hem ontworpen kunstwerken, die de stad en het gewest van Utrecht sieren.

Voor Utrechts kunstleven en geschiedenis wist hij bij zijn drukke werkzaamheid steeds tijd te vinden. Meerdere jaren (15 jaar) is hij bestuurslid van „Oud-Utrecht”, en eveneens was hij bestuurslid van de voormalige Kunstnijverheidsschool en van de Vereniging „Voor de Kunst”.

In laatstgenoemde hoedanigheid had hij een werkzaam aandeel bij het inrichten van talrijke tentoonstellingen van moderne kunst. In kwesties van herstelling en behoud van monumenten van kunst en geschiedenis volgde hij met groote aandacht den gang van zaken, gaf hij gaarne zijne gewaardeerde aanwijzingen.

Lid van het uitvoerend Comité der St. Willibrordustentoonstelling 1939 had hij weer een werkzaam aandeel in de voorbereiding van deze zeldzaam prachtige expositie. Op zijn voorstel heeft men de ruimte van de Dom-kloostergang daarvoor ingericht. Persoonlijk heeft hij meerdere waardevolle stukken uit

binnen- en buitenland naar deze lokalen overgebracht. Ook was hij jurylid van het Comité tot oprichting van het St. Willibrordus-standbeeld en op zijn initiatief werd de tentoonstelling van maquettes georganiseerd in het Museum van Nieuwe Religieuze Kunst, ingezonden voor de daartoe uitgeschreven prijsvraag.

Jan Eloy leefde, en dit is welbekend, het artistieke leven van Utrecht met hart en ziel mee. Ook in „Oud-Utrecht” liet hij zijn stem gelden, en het was o.m. aan zijn initiatief te danken, dat het Bestuur toestemming verzocht en verkreeg om met hoge feesten, als Kerstmis en Oudejaarsavond de grote klokken van den Domtoren te doen luiden.

Minder bekend was zijn grote verdienste voor de Aartsbisschoppelijke Musea. Deze werd echter volop in het licht gesteld bij de hartelijke huldiging op 24 Februari j.l. Veelomvattend en bijzonder belangrijk was het werk, dat Jan Eloy deed voor de inrichting, opstelling en uitbreiding der verzameling van Middeleeuwsche kunst en van grote kunde, inzicht en liefde getuigde het Museum voor Nieuwe Religieuze Kunst, dat inderdaad zijn stichting kan genoemd worden.

Het Bestuur der Aartsbisschoppelijke Musea, gesteund door velen, heeft de gelegenheid van het afscheid van den Conservator dan ook gaarne aangegrepen om den Heer Brom dankbaar en plechtig te huldigen voor het vele werk gedurende meer dan achttien jaren in het belang der beide Musea verricht. Zijn bekwaamheid, scholing, aanleg en veelzijdige kennis, zijn doordringend begrijpen van oude en nieuwe kerkelijke kunst, zijn van niet te onderschatten betekenis voor de verzamelingen geweest. De verzorging geschiedde, zoals Jonkvrouwe Dr. C. H. de Jonge, de tegenwoordige Directrice, in een gedetailleerde toespraak uiteenzette, in de beste harmonie en in vruchtbare samenwerking met de Directie van het Centraal Museum, vooral met den Oud-Directeur Dr. W. C. Schuylenburg. Ook door de samenwerking met het Stadsbestuur, vooral tijdens de schitterende St. Willibrordus-tentoonstelling, werden prachtige uitkomsten verkregen, zoals de Burgemeester, Dr. Ter Pelkwijk kon getuigen. En de penningmeester der Musea roemde zijn commercieel beleid om met weinig middelen veel te bereiken.

Hartgrondig en blij verheugden zich dan ook al zijne vrienden en kennissen om de hoge onderscheiding (Ridder in de orde van de H. Gregorius de Grote), die onder van dank en waardering getuigende bewoordingen van den Aartsbisschop, Mgr. de Jong, aan den aftredenden Conservator verleend werd.

Moge de Heer Brom zich nog vele jaren kunnen wijden aan het werk, dat zijne liefde heeft: de kunst en geschiedenis in onze Stad en ons Gewest!

A. E. R.

UTRECHTSCH E UITVINDERS.

(Voortzetting van Jrg. XVI-1941, blz. 78).

Voor ander soort molenwerk, nuttig voor de voedselvoorziening, spreken twee octrooi-aanvragen uit Utrecht.

De eerste was van „Mr. *Philips Laurensz.* geboren int Marquisaetschap van Baden ende jegenwoordich wonende tot Utrecht”, die een molen voor gepelde gerst van hier te lande onbekende constructie wilde bouwen. In zijn verzoekschrift deelde hij daaromtrent aan de Staten-generaal mede „dat syn supplts. vader zal hem boven int Lant int voors. Marquisaetschap erneert hadde met het maelen van gepelde garste, doch dat hij supplt. vermits de trouble hem tot Utrecht met der wone begeven hadde, wel van meeninge synde omme hier te lande een molen te stellen, die tot het maelen van gepelde garste zoude strecken, als noyt wesende in dese Landen gepractiseert;

Versoeckende seer ootmoedelick alsoo hy supplt. de voors. molen int voorn. Marquisaetschap soude moeten laten maecken ende op excessive costen hier te Lande brengen, oock mede dat hij het volck ofte arbeiders die op de voors. molen sullen moeten arbeiden mede op syne costen herwaerts over soude hebbe te transporterem”.

Blijkbaar om zeker te zijn, dat zijne werkwijze niet spoedig door anderen zou worden nagevolgd, verzocht hij daarop een 25-jarig octrooi. Het werd hem den 30sten April 1625 voor den tijd van 12 jaren verleend, met het voorbehoud, dat de uitvinding nieuw zij, dat anderen derhalve geen oudere rechten op een overeenkomstige werkwijze konden doen gelden en onder beding, dat de molen binnen één jaar in werking gebracht zou zijn.

Laurensz. is blijkbaar niet in de gelegenheid geweest zijn maalmijze in praktijk te brengen, want hij veranderde spoedig van beroep en werd operator. Mogelijk is het echter ook, dat hij voorloopig bij zijn oude vak is gebleven, doch in de naaste toekomst een meer loonend bestaan als molenaar dacht te vinden. Als snijmeester is het Laurensz. althans voor den wind gegaan.

Den 14den Augustus 1626 was hij eigenaar geworden van „seeckere huysinge in twe wooninge verdeylt, soo die staen ende gelegen is aende noortzijde van de Lange Lauwerstraet”, welk pand weldra met hypotheek moest worden bezwaard (26 October 1627, 13 October en 17 November 1628). En toen Laurensz. in 1633 insolvent werd verklaard, bleken de arbeidsloonen en materialen, die in de jaren 1626 tot 1628 aan de verbouwing van zijn huis waren besteed, nog niet verrekend te zijn. Uit het rekwist van den convooimeester (ontvanger) te Bommel, die bij die gelegenheid preferentie verzocht op zijne vordering van voorgesloten accijnselden van de door tusschenkomst van zijn kantoor

betrokken wijnen en bieren, kan de levenswijze van den snijmeester eenigermate worden opgemaakt.

In 1644 verkeerde Laurensz. weer of nog in staat van faillissement en kort daarna schijnt hij den desolaten boedel in den steek te hebben gelaten. Sindsdien komt zijn naam, noch die zijner vrouw, Anna van Ganswijck, meer in de Utrechtsche registers voor.

In het voorjaar van 1634 kwam „Mr. Johannes Muller, voordrayer, inwoonder tot Utrecht” voor den dag met het ontwerp van een korenmolen zonder maalsteenen, waarbij zich het zeldzaam geval voordeed, dat het daarop gevraagde octrooi geweigerd werd, niet omdat de uitvinding onbelangrijk of niet origineel was, doch vermoedelijk omdat ze van buitengewoon algemeen nut werd geacht.

Den 16den April 1634 werd op zijn verzoek geantwoord, dat „de Staten Generael der Vereenichde Nederlanden naer voorgaende deliberatie niet goetgevonden hebben te accorderen het octroy . . . op seecker molen van granen sonder steenen te breecken, maer hebben den supplt. in plaets van dien in dienst vant lant aengenomen . . . des sall hy suppliant de voors. molens daerop by hem octroy is versocht alleenlyck op redelyck salaris vermogen ende moeten maecken sulcx begeert wordende ten dienst vant land ende aen egeen anderen als met expres consent”.

De wijze waarop Muller het land als molenbouwer heeft geëind en waar zijn veel belovende uitvinding in bedrijf is gebracht, blijkt uit de Utrechtsche archieven niet.

(Wordt voortgezet).

E.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

Utrechtsche miniaturisten. — Een werk als het woordenboek der miniatuurschilders van Aeschlimann ¹⁾ ontleent zijn waarde aan de volledigheid, vooral wat de vermelde personen betreft. Blijkens het voorwoord heeft de samensteller zich tot het excerpeeren der meest-moderne en gemakkelijk toegankelijke werken bepaald, met het gevolg dat slechts de kunstenaars worden genoemd, wier naam en werkzaamheid met geringe moeite ook wel zonder woordenboek te vinden zouden zijn. Had de samensteller ook de vele geschriften, die een meer begrensde gebied behandelen en de catalogi van musea en bibliotheken geraadpleegd,

dan zouden ongetwijfeld meer namen van miniaturisten gevonden zijn dan nu in het werk voorkomen.

Voor Noord-Nederland is alleen het standaardwerk van Byvanck en Hoogewerff ²⁾ gevolgd, doch niet volledig, want van de kleinschilders, die op de eene of andere wijze tot Utrecht in betrekking stonden, worden er slechts drie genoemd: Claes Brouwer, Henricus van Arnhem en Jacobus van Enckhuysen. Niet vermeld werden (de meester van?) Otto van Moerdrecht, de meesters der Nederlandsche historiebijbels en de meester van Zweder van Culemborg, die toch wel in het genoemde werk behandeld zijn.

En wanneer ook uit andere bronnen ware geput, dan zouden, om ook hier slechts enkele voorbeelden te noemen, Arnoldus Alberti de Regulier, die handschrift 40 der Utrechtsche universiteitsbibliotheek verlichtte, evenals zijn Utrechtschen mede-broeder en tijdgenoot Hendrik Symonsz. van Delft (hs. 96) en de Utrechtsche Karthuizer Herman van Amsterdam (hs. 370) naar voren gekomen zijn³⁾. Ook zou dan aandacht geschonken zijn aan Hendrick van Vullenhoe uit Utrecht, wiens mooie werk nog slechts uit handschriften der universiteitsbibliotheek te Bazel bekend is⁴⁾.

Zeer waarschijnlijk is de arbeid dezer kloosterlingen niet tot enkele codices beperkt gebleven en worden hier en daar wellicht nog gesigioneerde werken van hun en ook van anderer hand bewaard. Door de namen der weinig bekende, in de literatuur minder gemakkelijk te vinden, miniaturisten te vermelden en de geschriften over hun werk onder hun hoofd samen te brengen, zou het fraai uitgevoerde en rijk geïllustreerde boek een onmisbaar hulpmiddel bij de studie der middeleeuwsche boekkunst zijn geworden.

E.

1) E. Aeschlimann, Dictionnaire des miniaturistes du moyen âge et de la renaissance dans les différentes contrées de l'Europe. Milan, 1940. (X en 190 blzn. met pltn.) 4°.

2) A. W. Byvanck en G. J. Hoogewerff, Noord-Nederlandsche miniaturen en handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen. Tekst. 's Gravenhage, 1925. (XXIV en 88 blzn., met XXV bldn. en pltn.) 2°.

3) J. Hintzen, De geminieerde handschriften der universiteitsbibliotheek te Utrecht. Met afbn. In: Oudheidkundig jaarboek 1-1921, blz. 223-232. A. W. Byvanck, De verlichte hand-

schriften der Utrechtsche universiteitsbibliotheek. Met pltn. In: Het boek XVII-1921, blz. 1-13, 263-264); —

4) K. Escher, Die Miniaturen in den Basler Bibliotheken, Museen und Archiven. Basel, 1917. (XII en 278 blzn. met pltn.) 2°.

Straatverlichting. — In *De Telegraaf* van 18 December '41 publiceert K. v. d. B. een artikel, dat de moeite waard is om in ons maandblad gerefereerd te worden.

In dezen tijd van duisternis alom op de paden, doet het deugd te lezen, dat de Vroedschap van Utrecht die van Parijs vóór was in haar besluit, dateerend van 17 December 1666, om binnen de stadsmuren door het plaatsen van lantaarns, de straten van gemeentewege te doen verlichten. Een historisch feit van belang!

In 1667 volgde Parijs, in 1703 Brussel. Dat begon met kaarsverlichting. Er werd bepaald, dat vanaf 1 October tot eind Februari door de „boden van onderscheiden wijken” platte kaarsen van vier in een pond met dubbele pitten zouden worden ontstoken na het luiden der waakklok te 10 uur tot den volgenden morgen na de boefklok (echter niet, als de maan haar stralen over het Utrechtsch territorium zond). Ieder huis zou een bijdrage van drie stuivers in het laatje storten, waardoor de veiligheid in alle opzichten gewaarborgd werd. Die waarborg stelde hoge eischen aan de bedienaars der lantarens, want als de kaarsen niet geregeld verzorgd en gesnoten werden, wilde het niet erg met de verlichting. Lampen met katoenen pitten vervingen ze na eenigen tijd.

Een kolfje naar haar hand waren voor de jeugd de lantarenpalen; spoedig was het „mastklimmen” een veel beoefende sport. Het gevolg was,

dat de overheid tot het lumineuze denkkeeld kwam, de lantarens aan de huizen met ijzeren armen te bevestigen. Dat geschiedde in 1728. 1)

Een heel merkwaardig feit deed zich voor, toen in 1745 in Frankrijk de schildlantaren werd vervaardigd, die een bijzonderen vooruitgang betekende; Utrecht, dat de loef had afgestoken, volgde zelfs nu niet, doch besloot — om onverklaarbare redenen — de zaak te laten, zooals ze was. Het vermoeden is geuit: omdat uit de hoofdstad gemeld werd, „dat het schelle licht der nieuwe lantarens hinderlijk was voor koetsiers”.

Eerst in 1825 schafte Utrecht — eindelijk overtuigd van het groote voordeel — de réverbères (de schildlantarens) aan, deelt de schrijver in „De Telegraaf” mede; hierin vergist hij zich, immers reeds in 1807 — bij de komst van koning Lodewijk — werden in de voornaamste straten lantarens, elk met vier dubbele pitten in gebogen spiegels, z.g.n. réverbères, aangebracht. 2)

Van uit Engeland kwam in 1805 de triomf der straatgasverlichting, die in ons land door Rotterdam gevolgd werd, waarna op 1 October 1842 de Utrechtsche straten met gas werden geillumineerd, dat op haar beurt in het begin van de 20ste eeuw voor de elektrische lampen plaats maakte.

Dat is nu weer utopie; thans staren wij in den duisteren avond als vóór 1666; we behoeven zelfs geen lantarens te dooven als vrouw Luna haar best doet.

Dr. K. A. R.

1) Blijkens oude prenten hingen de lantaarns oorspronkelijk aan touwen in 't midden der straat, zoodat ze gemakkelijk neergelaten konden worden, om ze schoon te maken en te vullen.

2) Zie G. A. Evers: Utrecht als koninklijke residentie. Utrecht 1941, blz. 61.

Speelkaartdrukkers. — In het als gewoonlijk goed verzorgde kerstnummer van *De tampon* (XXII-1941, blz. 113—119) schreef de heer G. van Klaveren Pz. een opstel over de drukkers, die de oude Utrechtenaren van speelkaarten hebben voorzien. De eerste was Jan Wijnoltss. van Sonsbeeck uit Deventer, die van 1614 tot 1679 in een huis aan de Choorstraat heeft gewoond en fortuinlijk gewerkt. Diens zoon Wijnand werkte van 1645 tot 1660 met hem samen, doch vestigde in laatstgenoemd jaar een zelfstandig bedrijf in een huis aan de Lijnmarkt, dat hij „de swarte hen” doopte. Het Centraal museum bezit gedeelten van twee verschillende, door hem gedrukte spellen en den omslag van een spel.

Verder noemt de schr. Henrick Maengiant uit Middelburg, die den 22sten Februari 1612 burger van Utrecht werd, over wiens werkzaamheid niets bekend is, en Steven de Groot, die den 2den April 1659 het stadsburgerrecht verwierf en aan de Loef Berchmakerstraat ging wonen. Misschien is de laatstgenoemde geen maker van kaarten geweest, doch van kaarden: ijzeren kammen om wol te bewerken, die hun naam ontleenden aan den kaarddistel of kaardebol, waarmede oudtijds en ook nog wel tegenwoordig de vezels werden gericht, tot een vlies gevormd en voor het spinnen geschikt gemaakt.

Als vierde wordt Eduard Janss. genoemd, die in den zomer van 1659 door den kerkeraad werd onderhouden, omdat hij zich met de vervaardiging van „des duivels prenten-

boek" bezig hield. Hij beloofde meer- malen het maken van kaarten te zullen staken, doch verviel telkens in zijn oude bedrijf, omdat hij op geen andere wijze kans zag den kost voor vrouw en kinderen te verdienen. Hij werd malende, liet zelfs zijn gezin in den steek, doch was in den winter van 1662 tot ander inzicht gekomen, zoodat hij weer tot het avondmaal werd toegelaten en zijne kinderen mocht laten doopen. Wellicht had zijn wijk- predikant, vermoedelijk ds. van Loden- steyn, hem aan een meer waardig beroep geholpen. E.

Letterzetter- en boekdruckers- knechtsbus. — In hetzelfde nummer van *De tampon* (blz. 17—28) komt een opstel voor over het fonds, dat in 1741 door en voor de Utrechtsche typografen werd opgericht en tot in 1923 in af en toe gewijzigden vorm onder toezicht van het stedelijk bestuur heeft bestaan. Het was een zelfstandig fonds, waaraan in den be- ginne alle typografen moesten deel- nemen en waaruit bij ziekte en bij overlijden, gedurende korten tijd ook bij ouderdomsinvaliditeit, uitkeeringen aan de deelgenooten werden gedaan. Van 1811 af konden ook werknemers uit andere bedrijven in het fonds worden opgenomen en van 1836 af was de deelneming niet meer voor alle typografen verplicht gesteld. Het grootste ledental werd omstreeks 1860 (416 in 1864) bereikt, doch van dien tijd af liep het geregeld terug, doordat vele oud geworden leden stierven en geen jonge de opengevallen plaatsen kwamen innemen. In 1870 werd het noodig geacht de ziekengeld-uitkeer- ingsen te staken, ten einde de bus als begrafenisfonds te kunnen handhaven. De poging, in 1901 door de busmees-

ters bij het college van burgemeester en wethouders aangewend, om tot opheffing der bus te geraken, mis- lukte door verschil van inzicht in de verdeling van het kapitaal, doch in 1918, toen er nog slechts zes deelge- rechtigden waren, werd de vereischte machtiging verkregen en vier jaar later het kapitaal (bijna f 19000.—) aan de Vereeniging tot bevordering van de gezondheid in de grafische vakken in Nederland en de Vereeni- ging tot bestrijding der tuberculose in Utrecht geschonken. De bus, een merkwaardig voorbeeld van onder- linge arbeidersverzekering in vroeger tijd, die langer dan een eeuw had bij- gedragen om de deelnemers in moei- lijke tijden staande te houden, ging roemloos ten onder. Wellicht is de oprichting der typografische vereeni- ging „Nut en genoeg" in 1851 de hoofdoorzaak van haar verval ge- worden. Zij toch herstelde den typo- grafenband en bleef voor een redelijk ziekengeld en een waardige begrafenis zorgen. E.

Vijverhof te Loenen. — In *Historia* (VII-1941, blz. 169-174) komt van de hand van mej. dr. C. Cath. van de Graft een geïllustreerd opstel voor over Vijverhof, de buitenplaats die Agnes Blok, de rijke weduwe van den Amsterdamschen zijdehandelaar Hans de Wolf, in of kort na 1670 aan de Vecht deed aanleggen. Agnes Blok, in 1674 met den zijdelakenhan- delaar en fabrikant van gebloemde stoffen Sybrand de Flines hertrouwd, was verwant en zeer bevriend met Joost van den Vondel. Zij was een begaafde vrouw, een verdienstelijk schilderes, die haar onderwerpen uit het planten- en dierenrijk koos, doch bovenal een plantenliefhebster, die

veel zeldzame gewassen op haar buitenplaats kweekte en er zelfs de destijds nog vrijwel onbekende ananas tot rijpheid bracht. De Staten van Utrecht vereerden haar daarvoor met een gouden penning, volgens de overlevering ook als dank voor de ontvangst op Vijverhof en het ont-haal op door haar gekweekte ananas-sen. Een zilveren afslag van dien penning wordt in het Centraal museum bewaard.

In 1704 is Agnes op 74-jarigen leeftijd op Vijverhof overleden en enkele maanden later werd het landgoed in publieke veiling verkocht. Het ging toen in eigendom aan de familie Teixeira over, die eveneens veel zorg aan den tuin besteedde. In 1717 kreeg Benjamin Teixeira er bezoek van zwaar Peter van Rusland, die onder den indruk kwam „van de hooge mate van volkomenheid der kweekkunst in dit oord” en de oppertuinman bewoog mee naar Rusland te gaan. Na sedert 1728 in verschillende handen te zijn geweest, wisselde het in 1813 nogmaals van eigenaar, werd het huis gesloopt en de grond bij het aangrenzende landgoed Over-Holland getrokken. In 1866 werd er het nog bestaande, stijllooze huis gebouwd.

Nog ligt voor het tegenwoordige huis een vijver, met een eilandje, en is van een anderen vijver een gedeelte gespaard gebleven. Op zij van het huis, aan den straatweg, ziet men nog den boomgaard. Eenige hooge sparren herinneren aan het sparrebosch van weleer en vele exotische

boomen met dikken stam aan Agnes' natuurminnenden en ondernemenden geest. En gelukkig gespaard bleef het fraaie smeedijzeren hek van een warm donkerblauw, waartegen zich speels afteekenen de vergulde krulletters van het opschrift: Vijverhof. E.

Vredeshof te Nieuwersluis. — In het reeds genoemde nummer van *De tampon* (blz. 152—157) verhaalt de heer Chr. Schut van zwerftochten door de 18de eeuw, bij reproducties van enkele door hem vervaardigde teekeningen van oude buitenplaatsen aan de Vecht. De rijke detaillering, die ze tot topografische documenten maakt, schaadt de kunstwaarde dezer teekeningen niet. Ze stellen het vermaarde smeedijzeren hek (1760) en de mooie theeoepel (1776), eveneens in rococo-stijl, van het in het midden der 18de eeuw gebouwde Vredeshof voor.

De overlevering vertelt, dat dit hek van koper vervaardigd is, maar dat de paarden van de diligence schrokken van zijn schitterenden gloed, als de zon op de blanke staven en het rijke lofwerk scheen en dat het daarom zwart geverfd moest worden. In 1905 heeft het gevaar bestaan, dat het hek naar 's Gravenhage verplaatst zou worden, om als toegangshek voor het Vredespaleis te dienen.

Zonder beschrijving zijn nog teekeningen van het kasteel Nijenrode en van de ridderhofstad Oudaen, beide onder Breukelen, aan het opstel toegevoegd. E.